

АФАРЫСТЫКА МОВЫ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА: (Да праблемы лексікаграфічнага апісання)*

Вывучэнне афарыстычнага багацця мовы беларускай літаратуры з’яўляецца адной з актуальных праблем беларускага мовазнаўства. Прычым вывучэнне не толькі аўтарскіх інавацый, насуперак меркаванню А.Я.Міхневіча (параўн. МІХНЕВІЧ 1994: 61), але і агульнаўжывальнай, і дыялектнай, і жаргоннай афарыстыкі (найперш з ліку адпаведных прыказак і прымавак, крылатых выразаў), разнастайных афарыстычных рэмінісцэнцый з літаратурных тэкстаў беларускіх і замежных аўтараў, а таксама шматлікіх індывідуальна-аўтарскіх перафразаванняў і наследаванняў афарызмаў, у межах як асобных ідыястыліяў, так і цэлых гістарычных перыядаў развіцця беларускай літаратуры і літаратурнай мовы.

Афарыстычнае багацце мовы Якуба Коласа

Афарыстыка мастацкага ідыялекту Я.Коласа вызначаецца не толькі надзвычайным багаццем зместу і разнастайнасцю моўных і паэтыкастылістычных формаў яго адлюстравання, але і шматлікасцю тыпаў афарыстычных адзінак паводле іх генезісу, структуры і спосабаў функцыянавання.

Сярод афарызмаў мовы твораў Я.Коласа, паводле вызначальнай апазіцыі “мастацкі ідыялект (т.зв. “мова пісьменніка”)” vs. “агульнанародная мова (ва ўсіх магчымых формах і разнавіднасцях яе існавання)”, можна вылучыць у самым агульным выглядзе тры вялікія групы афарыстычных адзінак: моўныя афарызмы (парэміі і крылатыя выразы), разавыя цытаты (рэмінісцэнцыі з літаратурных ці фальклорных тэкстаў) і аўтарскія інавацыі.

Найбольш пашыранымі па колькасці моўнымі афарызмамі ў мове твораў Якуба Коласа з’яўляюцца **п а р э м і і** – прыказкі, прымаўкі, народныя прыкметы, прымхі, трапныя выразы, т.зв. “гаспадарчыя” выслоўі, а таксама іншыя ўстойлівыя фразы фальклорнага паходжання. Параўн.: [Нічыпар:] *Аб чым тут доўга церабіць языкамі. Трэба нам саюз? Трэба! Дык давайце так і пастановім... І няма ўжо чаго хітрыць: **пусціўся Мікіта ў валакіту, дык ідзі і назад не азірайся.*** (“Забастоўшчыкі”) ← *Пусціўся Мікіта ў валакіту, дык ідзі і назад не аглядайся (не азірайся)* (прыказка са значэннем “калі ўжо рашыўся на што-небудзь, дык дзейнічай з

* Напісана спецыяльна для часопіса “КРАЙ = KRAJ” (даслана ў рэдакцыю 12 сакавіка 2002 г.).

поўнай адказнасцю і да канца', гл. ШКРАБА, ШКРАБА 1987: 196, ІВАНОВА, ІВАНОВ 1997: 126; параўн. таксама ФРАЗЕАЛАГІЧНЫ СЛЮЎНІК 1993: 336, дзе гэтая прыказка памылкова кваліфікуецца як дзеяслоўна-прэпазіцыйнальны фразеалагізм фальклорнага паходжання). – Эх, хлопцы, хлопцы! – у засмучэнні гаварыў далей Лабановіч. – Лягчы за ўсё шукаць вінаватых. Ды якая ў тым карысць. Ты ж, Алесь, – звярнуўся ён да Садовіча, – не згрызайся! У каня чатыры нагі, і той спатыкаецца, Памятаеш, як у Гоголя сказана? “Зачапіў, пацягнуў – сарвалася...” Ну, што ж? **Слязамі бядзе не паможаш, а справу рабіць трэба. Жыццё ўсё наперадзе, хлопцы!** (“На ростанях”) ⇐ **Слязамі бядзе не паможаш** (шырока распаўсюджаная прымаўка з адпаведным значэннем). [Маці:] – **Калі ствараліся богам светы, Па зорцы светлай чалавеку Назначыў бог святы спрадвеку; Яна жыццём яго кіруе І лёс яго і смерць пільнуе. Чым больш з людзей хто выдатнейшы, Таго і зоркі блеск ясніейшы, І гасне зорачка святая, Калі даручаны сканае: Вось так на небе адначасна Яна мігнецца і пагасне, Як бы хто з жалю вочкі ўскіне І невядома дзе загіне. І неба слых тады прыклоніць, І анел слёзку ціха зроніць...** Як я была яшчэ малою, То дзед, бываючы ў настроі, Часамі вёў апавяданні Аб гэтым зорчным зніканні, Яшчэ казаў: **“Калі хто зможа, Пакуль не згасне служэка божжа, Задумаць што ў мамэнт бліскання, Таго ўсе споўняцца жаданні”**. (“Новая зямля”) ⇐ **Калі хто паспее задумаць нейкае жаданне падчас палёту “падаючай зоркі”, пакуль яна не згасне, гэтае жаданне павінна споўніцца** (агульнавядомая прымха). Куцця. Марозна. Хмурнавата. Сняжок падкідае заўзята; **Снег на куццю – грыбы на лета**, Такая матчына прымета, А сцэжскі чорны – ягад многа; Ну, і за гэта хвала богу. (“Новая зямля”) ⇐ **Снег на куццю – грыбы на лета** (народная прыкмета, гл. ШКРАБА, ШКРАБА 1987: 216, параўн. *Негрыбыны год, калі пад Новы год – цёмная ноч, паводле АНІЧЭНКА, МАЛЮК 1992: 69–70*). І колькі мілых было сварак, Як адмаўляліся ад чарак! – Ну, проша ж, пані Юзафова! – Ой, не, не, кумка, даю слова! Зусім я п’яна, бойся бога! – Ну выпі ж, кумачка, нічога! – Кума на просьбу паддаецца, За чарку тройчы ўжо бярэцца І толькі-толькі прыгубляе І чарку зноў не дапівае І руку цягне да бутэлькі. – Не дам, кума! Не дам, Анэлька! (Бо ўжо так звычай вымагае: **Хто чарку п’е, той налівае.**) Ну, выпі ж чысценька-чысцютка! (“Новая зямля”) ⇐ **Хто чарку п’е, той налівае** (“пазбытоўнае” выслоўе, у якім адлюстравана, паводле народных звывчаяў, правіла паводзінаў падчас застолля). Хвілін праз дзесяць грабцы падышлі да дзядзькі Марціна. – Вось якраз у самы час прыйшлі. Малайцы, хлопцы! – Марцін падаўся разам з хлопцамі да Андрэя, які дабіваў астатні пракос. Дзядзька весела сказаў: – **Касі, каса, пакуль раса, раса далож, касец дамоў! Усёю грамадою, касцы і грабцы, падаліся пад дуб на бераг Нёмана.** (“На ростанях”)

нях”) ⇐ *Касі, каса, пакуль раса, раса далоў, касец (каса) дамоў* (у прамым сэнсе гэта “гаспадарчае” выслоўе, у якім адлюстравана, паводле народных правілаў вядзення гаспадаркі, парада наконт найлепшага часу касьбы, гл. ШКРАБА, ШКРАБА 1987: 113–114, ЛЕПЕШАЎ, ЯКАЛЦЭВІЧ 1996: 104–105; параўн. таксама ФРАЗЕАЛАГІЧНЫ СЛЮЎНІК 1993: 245, дзе гэтая парэмія памылкова кваліфікуецца як дзеяслоўна-прэпазіцыянальны фразеалагізм фальклорнага паходжання) і г.д.

Адносна невялікую, але не менш значную частку моўных афарызмаў у мове твораў Я. Коласа складаюць крылатыя выразы з самых розных літаратурных крыніц, фальклорных тэкстаў неафарыстычнага жанру (у тым ліку і неафарыстычных парэмій), гістарычных анекдотаў і на г.п. Параўн.: *Як я табе і казаў, ва мне з незвычайнаю сілаю абудзіўся дух бадзяння. Я не знаходжу сабе спакойнага месца, мяне кудысь цягне і парывае. Часамі проста хочацца зашчаміць сабе галаву і плакаць. “Маркотня жыць на гэтым свеце, панове”. Цяпер толькі зразумеў я, якую праўду казаў Гоголь. (“На ростанях”) ⇐ рус. Скучно <жить> на этом свете, господа! (Н.В. Гоголь, “Повесть о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем”). – Дзе ж мне забыць гэта, – з крыўдай у голасе адгукнулася Насця і адкусіла кусок абаранка. – І ты, нарэшце, павінна ўзяцца за сваю адукацыю, – Ізноў адукацыю! Агоркла яна ўжо мне. – Ты пачакай! **Корань навукі горкі, ды плады яго салодкія.** (“Адукацыя”) ⇐ *Корань навукі горкі, але плады яго салодкія* (< Арыстотель [паводле Дыягена Лаэртскага, гл. АШУКІН, АШУКІНА [1955] 1987: 449]) < лац. *Litterarum radices amarae sunt, fructus jucundiores* – “Корні навукі горкія, плады – больш прыемныя” (< Арістотέλῆς) (параўн. ФРАЗЕАЛАГІЧНЫ СЛЮЎНІК 1993: 260, дзе гэты крылаты афарызм памылкова кваліфікуецца як дзеяслоўна-прэпазіцыянальны фразеалагізм фальклорнага паходжання). – Вы яшчэ не былі ў сваёй школе? – Не, не была. І не ведаю, якая яна там. А вы ўжо даўно тут? – А ўжо зараз два месяцы будзе. – І работу распачалі ў школе? – Пачаў. Другі месяц, як заняткі ідуць. – Охці мне! Як жа я адстала ад вас! – А чаму так позна вас назначылі? – Назначылі мяне з першага кастрычніка. Ну, покі прыйшло назначэнне – а жыву я ў Смаленчыне – ды покі заехала сюды, ды ў Пінску трохі ў знаёмых пабыла, вось і апазнілася. – Ну, што ж? **Лепей позна, чым ніколі.** (“На ростанях”) ⇐ *Лепей позна, чым ніколі* (Ціт Лівій) < лац. *Potius sero, quam nunquam* (Titus Livius, “Ab urbe condita libri”, IV, 2, 11). Рэдактар спыніўся каля стала, шырока развёў рукі. – Што я бачу! Змаганне на зялёным полі!... О, людзі, людзі!! Як далёка адышліся вы ад законаў разумнага жыцця! – Так, дружа рэдактару, **жыццё – гэта адвечнае змаганне.** І гора таму, хто будзе пераможаны! – тонам філосафа адказаў Тарас Іванавіч.*

Ён нават не павярнуўся ў бок рэдактара і не ўсё чуў, што той сказаў: трэба было сачыць за платаю. (“На ростанях”) ⇐ *Жыццё – гэта змаганне* (Сенека) < лац. *Vivere est militare* – ‘Жыць – гэта значыць ваяваць’ (Seneca, “Epistolae morales”, XCVI, 5) (параўн. таксама *Жыццё наша – барацьба* (Еўрыпід), паводле Ашукін, Ашукіна [1955] 1987: 121). Усё мацней раз-носіцца па зямлі голас волі, заклік да барацьбы з царскім самаўладствам. І гэты голас гаворыць нам: *Гарапашнікі! Пралетарый ўсіх краін, яднайцеся! Гуртуйце сілы! Сіла ж у нашай злучанасці – усе за аднаго і адзін за ўсіх!* (“На ростанях”) ⇐ *Пралетарый ўсіх краін, яднайцеся!* (афіцыйны дэ-віз Камуністычнай партыі СССР < ням. *Proletarier aller Länder, vereinigt euch!* (K.Marx, F.Engels, “Manifest der Kommunistischen Partei”). Як *тая хвоя*, – *зімою і летам усё адным цветом*, – так і гэты асістэнт: *зімой і летам ходзіць усё у адной шапцы*. (“У двары пана Тарбеева”) ⇐ *Адным цветом і зімой і летам (хваёвыя дрэвы)* (шырока распаўсюджаная загадка, параўн. РАПАНОВІЧ [1958] 1974: 339) і г.д.

Цікава, дарэчы, што шмат крылатых афарызмаў (як і ўвогуле крыла-тых слоў) у мове твораў Я.Коласа паходзяць са Святога Пісання. У адным толькі рамане-трылогіі “На ростанях” (1921–1954) біблейскія афарызмы складаюць каля 15,0 % усёй афарыстычнай крылатыкі. Параўн.: *Яшчэ ў святым пісанні сказана: “Блажэн муж, іжэ скоты милует”*. (“На рос-танях”) ⇐ рус. *Блажен муж, иже скоты милует* (параўн. ФРАЗЕЛАГІЧНЫ СЛОЎНІК 1993: 343, дзе гэты крылаты афарызм памылкова кваліфікуецца як дзеяслоўна-прэпазіцыйнальны фразеалагізм нелітаратурнага паходжан-ня). – *А мужыку многа далі? Паважаюць мужыка? Хто вінават, што мужык не ацёсаны, што мужык цёмны і жыве па-свінску? У святым пі-санні напісана: “Якою мераю мерыце вы, такою адмерыцца і вам”*. – *Айцец Кірыл слухаў, апусціўшы вочы, і стукаў пальцамі па стале*. – *Вы яшчэ мала ведаеце мужыка, – спакойна адказаў Кірыл, – што б вы мне ні казалі, я буду цвёрдзіць сваё: мала білі мужыка!* (“На ростанях”) ⇐ *Якою мераю мерыце, такою і вам будучы мерыць* (Матфей, 7, 2). *Я хацеў бы прасіць вас, калега, дадаць кесарава кесараві*. Калі б вы былі ласкавы пайсці да пісара, таксама і да бацюшкі, а можа, і яшчэ да каго, калі ўжо гэта вымагае звычай вашай грамады, то я быў бы вам вельмі падзячан. (“На ростанях”) ⇐ *Кесарава кесараві <, а божыя богаві>* (Матфей, 22, 21). *Айцец Мікалай жыве ў новым доме недалёка ад царквы*. У вялікую за-слугу ён ставіць сабе пабудову гэтага дома, і калі гаворыць аб ім, – *а га-ворыць ён кожнаму, – дык паказвае свае рукі, на якіх да гэтага часу за-сталіся сляды мазалёў*. І пры гэтым не забывае прывесці тэкст са свято-га пісьма: *“У поце ліца твайго будзеш ты есці хлеб твой”*. (“На рос-танях”) ⇐ *У поце ліца твайго будзеш ты есці хлеб твой* (Быццё, 3, 19). *Пра-*

цяглы смех зноў трасе жывот а. Мікалая, а дзяк апускае вочы. – Спета песня мая, а. Мікалай, – адзываецца ён і ўздыхае журботна. – Ці так гэта, Амос Адамавіч? – пытае а. Мікалай і стукае дзяка па плячы. – Аўрааму было сто гадоў, калі радзіўся ў яго Ісаак, а табе да ста, глядзі, гадоў сорак засталася? – Дзяк выпростае згорбленую спіну. – Да яно, калі б на то пайшло, а. Мікалай, – стары вол баразны не псуе. – Ось бачыш!... Так-та, Амос Адамавіч, – дадае а. Мікалай, – **мы бачым сучок у воку брата сваяго, а бервяна ў сваім не заўважаем.** (“На ростанях”) ⇐ І што ты глядзіш на сучок у воку брата твайго, а бервяна ў сваім воку не чуеш? Альбо, як скажаш брату свайму: “Дай, я выму сучок з вока твайго”; а вось у тваім воку бервяно? Крывадушнік! вымі спярша бервяно са свайго вока, і тады ўбачыш, як выняць сучок з вока брата твайго (Матфей, 7, 3–5, параўн. таксама Лука, 6, 41–42). Нідзе не прыткаецца бедны [Адам]. Ходзіць, як пасля добрай выпіўкі, шукаючы, каб чым апахмяліцца. Пазіраў на яго бог, пазіраў ды кажа: **“Нядобра чалавеку быць аднаму – трэба ажаніць яго”.** (“На ростанях”) ⇐ Нядобра чалавеку быць аднаму (Быццё, 2, 18). Іншы раз ён ціхенька адчыніць веснічкі і ўвойдзе ў двор школы, зазірне ў пакойчык, сумежны з кухняю, і ў самую кухню, бо ў дзяка Бацяноўскага розныя бываюць падазрэнні і дагадкі. Але такім спосабам дабіцца яму чаго-небудзь пэўнага ніяк не ўдаецца, і сусед застаецца для яго некаторая загадкаю. Аднак дзяк ад свайго не адступаецца. У яго ёсць спосабы дазнацца таго, што яго цікавіць. Ён толькі не хоча спяшацца з гэтым: нідзе не дзенецца, і ў святым пісанні сказана: **“Нічога няма патаемнага, што не стане яўным”.** (“На ростанях”) ⇐ Няма нічога патаемнага, што не стане яўным (Марк, 4, 22; Лука, 8, 17). “Нам чамусь не давалася пагутарыць пра гэта: ці афарызм быў няўдалы, ці нас адцягнулі іншыя думкі. Скажу проста, прыгадай нашу “скарбонку” і пакланіся карчу: ён скажа тое, што я табе сказаць хачу. **Будзем простыя і лагодныя, як галубы, і мудрыя, як змеі,** ды пальца нам у рот не кладзі. Ёсць мова, зразумелая для ўсіх, і ёсць мова, даступная для многіх...” З Андрэевых вачэй нібы апала заслона: ён успомніў, як Янка прыносіў адозву ад невядомай групы настаўнікаў. (“На ростанях”) ⇐ Будзьце мудрыя, як змеі, і простыя, як галубы (Матфей, 10, 16). Я стаю за эвалюцыю. **Усякай праяве на свеце свой час.** Дзіця не робіцца адразу дарослым чалавекам. Нашто ўрывацца жывасілам і ўмешвацца ў ход падзей, якія ад цябе не залежаць? (“На ростанях”) ⇐ Усяму свой час (Эклезіяст, 3, 1) і г.д.

Адметнае месца ў мове твораў Я. Коласа займаюць і тыя афарызмы-рэмінісцэнцыі з іншых літаратурных ці фальклорных тэкстаў, што ўзнаўляюцца не масава, а толькі індывідуальна як **ц ы т а т ы р а з а в а г а ў ж ы в а н н я**. Апошнія, дарэчы, складаюць найменшую ў кван-

тытатыўных адносінах частку афарыстыкі ідыялекту пісьменніка. Гэта якрава сведчыць не толькі пра цалкам зразумелае для кожнага аўтара нежаданне Я. Коласа абцяжарваць уласныя творы чужымі думкамі, але і пра яго імкненне, з аднаго боку, быць бліжэй да мовы народа, надзвычай багатай прыказкамі, прымаўкамі і іншымі формамі малых жанраў фальклору, а з другога – старацца выпрацоўваць літаратурную беларускую мову такой жа натуральнай і прыгожай, як і народная, не забруджваць яе ўжо гатовымі кніжнымі (а таму і штучнымі) канструкцыямі. Менавіта таму амаль усе літаратурныя афарыстычныя рэмінісцэнцыі разавага ўжывання падаюцца ў мове твораў Я. Коласа – каб не інтрыгаваць чытача – у якасці дакладных цытат з абавязковым згадваннем іх аўтара і/або крыніцы паходжання. Параўн.: *Аб упартай рабоце над вершам гаворыць і наш беларускі паэт, Максім Багдановіч: Трэба з сталі каваць, гартаваць гібкі верш, Абрабіць яго трэба з цярпеннем. Як ударыш ты ім, – ён, як зvon, зазвініць, Брызнуць іскры з халодных каменяў!* (Я. Колас, “Чаго я хачу ад з’езда пісьменнікаў”) ⇐ апошняя страфа верша “Песняру” (1910) М. Багдановіча (параўн. Янкоўскі 1960: 106). – *У нас сёння дзень не прапаў дарам, бо ў гэты дзень мы многа смяяліся, – заўважаў Лабановіч. – Нішчэ вуснамі свайго Заратустры казаў: “Той дзень, калі вы не смяецца, прападае для вас”.* (“На ростанях”) ⇐ рус. (у перакладзе з ням. Ю. М. Антанюўскага) *И пусть будет потерян для нас тот день, когда ни разу не плясали мы! И пусть ложной назвется у нас всякая истина, у которой не было смеха!* (Ф. Ницше, “Так говорил Заратустра”, 3: “О старых и новых скрижалях”, 23). Так сама, як і Сымон Тургай, Уладзік пачаў болей захапляцца матэматычнымі навукамі. Да іх на некаторы час далучыўся і Андрэй Лабановіч. Адносна латыні Сымон і Андрэй прытрымліваліся слоў Пушкіна: “*латынь из моды вышла ныне*”, хоць ад Уладзіка і самі непасрэдна з падручніка перанялі некалькі лацінскіх выслоўеў. (“На ростанях”) ⇐ рус. *Латынь из моды вышла ныне: Так, если правду вам сказать, Он знал довольно по-латыни, Чтоб эпиграфы разбирать.* (А. С. Пушкин, “Евгений Онегин”, 1, 6). – Эх, хлопцы, хлопцы! – у засмучэнні гаварыў далей Лабановіч. – *Лягчы за ўсё шукаць вінаватых. Ды якая ў тым карысць. Ты ж, Алесь, – звярнуўся ён да Садовіча, – не згрызайся! У каня чатыры нагі, і той спатыкаецца. Памятаеш, як у Гогаля сказана? “Зацапіў, пацягнуў – сарвалася...”* Ну, што ж? *Слязамі бядзе не паможаш, а справу рабіць трэба. Жыццё ўсё наперадзе, хлопцы!* (“На ростанях”) ⇐ рус. *Зацепил – поволок, сорвалось – не спрашивай. Плачем горю не пособить, нужно дело делать* (Н. В. Гоголь, “Мертвые души”, 1, 11). *Залез ты, брат, у такія філасофскія нетры, адкуль і не выбрацца. “Усё рэчаіснае разумна*”, – іранічна падкрэсліў Лабановіч. – *Самадзяржаўны лад – таксама рэчаіснасць і, значыць,*

(“Новая зямля”); *І дзе на свеце ёсць такая, Як Нёман, рэчанька другая?* (“Новая зямля”); *Куды не трапяць беларусы?* (“Новая зямля”); *На зло ліхім прыгодам Крыніцы свежыся цякуць* (“Новая зямля”); *Сабраць з дарог каменні тыя, Што губяць сілы маладыя* (“Новая зямля”); *Сама пакажа справа, Ці варта шуму ўся аблава* (“Новая зямля”) (гл. ЯНКОЎСКІ 1960: 13, 18, 26, 29, 41, 45, 49, 64, 77, 98).

Гэтыя спадзяванні выбітнага беларускага мовазнаўца, зразумела, не спраўдзіліся, бо роля лінгвіста ў стыхій мовы абмежавана і палягае толькі ў фіксацыі і тлумачэнні заканамернасцей моўнай дынамікі, але ніякім чынам не іх дэтэрмінацыі. Тым не менш, жаданне Ф.М.Янкоўскага можна цалкам зразумець, бо тэкст знакамітай паэмы (як, зрэшты, і іншыя творы Я.Коласа) утрымлівае шмат глыбокіх па змесце, дасціпных і высокамастацкіх па форме афарыстычных выслоўяў, сапраўды вартых таго, каб іх ведала і ўжывала як мага больш беларусаў і носьбітаў іншых культур. Параўн.: *Дарогі заўжды свежыя, новы і мнагадумны, настраёвы, іх не прайсці, ні азірнуць, яны сваім жыццём жывуць* (“Новая зямля”); *Ды што краса без аўладання? Адно пустое парыванне* (“Новая зямля”); *Жывую сілу не запраторыш ты ў магілу* (“Новая зямля”); *Зімой цяпла чакаць не варта* (“Новая зямля”); *Зямля, свой пэўны кут, свая ралля: то – наймацнейшая умова. зямля не зменіць і не здрадзіць, зямля паможэ і дарадзіць, зямля дасць волі, дасць і сілы, зямля паслужыць да магілы, зямля дзяцей тваіх не кіне, зямля – аснова ўсёй айчыны* (“Новая зямля”); *Людскі наш лёс – былінка поля, пылок нязначны – нацца доля, а нашы радасці і слёзы, надзеі светлыя, пагрозы і ўсё, чым жыццё нас вітае, яно адзначнасці не мае і звязку гэтых светаў божых, таемных, страшных і прыгожых; і жыццё пэўнаю ступою ідзе, не ведае спакою, людскіх пакутаў не адзначаць і страты іх яно не бачыць* (“Новая зямля”); *На што вада, але і тая не ўсюды нораў роўны мае* (“Новая зямля”); *Не, не здаволіш чалавека, і будзе вечно ён каляка: чаго-нібудзь, а будзе брак, ужо бо створаны ён так!* (“Новая зямля”); *Ніхто з граніц сваіх не выйдзе, з законаў, жыццём напісаных* (“Новая зямля”); *Ой вы, дарожанькі людскія, пуцінкі вузкія, крывыя! Вы следам цьмяным снуюцэся і ўсё блукаеце, бы ў лесе. Прасторны шлях! калі ж, калі ты закрусееш на зямлі і злучыш нашы ўсе дарогі?* (“Новая зямля”); *Свет і жыццё мнагалучны і мнагавобразны, выключны; таемна схованы, цікавы і разнастайны іх праявы, дзе кожны момант хвалі новай нам штось гуторыць сваёй мовай для сэрца і для разумення; дзе поўна ўсё свайго значэння, прыгоства, чар і глыбіні* (“Новая зямля”); *У жыцці дзве рэчы трэба мець, каханы! адна рэч – розум выхаваны, другая – грошы* (“Новая зямля”); *Хто баіцца, таму ўсё можа налучыцца* (“Новая зямля”). (“Новая зямля”); *Ці многа жыў, ці жыў ты мала, ці ты багаты, ці ты бедны, ці ты зайздрос-*

ны, ненаедны. Жывём, клапоцімся і дбаем, і ўсе нарэшце паўміраем, у нейкім згаснем летуценні (“Новая зямля”); Цярпенне – ўсё: яно – бязмежнасць! (“Новая зямля”); Чарачку кульнуць – усё адно, што ў рай зірнуць (“Новая зямля”); Што жанкі? раз што панята, ноль – слова нашага ім брата: як іх на розум тут ні ставяць, яны ж сваё ўсё права правяць і робяць так, як і рабілі, калі няшком пад стол хадзілі (“Новая зямля”); Эх, ты жыццё, жыццё людское! Няма табе, няма спакою: ты – суматоха, вір бурлівы, ў табе загіне баязлівы, як парохно, як зерне тое (“Новая зямля”); Як часта мы пад крыжам мукі ў тамленні духу ўзносім рукі і вочы, поўныя гарэння, і пражнем мігу вызвалення! Шчаслівы міг, бо палі пумы! Канец – і нейкі круг замкнуты ў небыццё ідзе і гіне, каб месца пшай даць часіне; і вера ў той канец няўхільны знішчае тлен гнілы, магільны (“Новая зямля”) і да т.п.

Многія афарыстычныя новатворы Я.Коласа, у тым ліку і афарызмы з паэмы “Новая зямля”, набылі крылатасць у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Параўн.: *А парогі – прэч з дарогі!* (“Сымон-музыка”); *Асадзі назад!* (“Асадзі назад!”); *Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (“Новая зямля”); *Мой родны кут, як ты мне мілы <, забыць цябе не маю сілы>* (“Новая зямля”); *Назад не прыйдзе хваля тая, што з быстрой рэччай упывае* (“Новая зямля”); *Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (“Новая зямля”) і інш. (гл. ІВАНОВА, ІВАНОЎ 1997: 36–38, 69–70, 92–94, 96, 141–142). Некаторыя з іх з’яўляюцца настолькі распаўсюджанымі ў маўленні, што сема лакальнай асацыяцыі такіх выразаў з адпаведным творам ці мовай пісьменніка (або нават наогул з мовай мастацкай літаратуры) паступова змяшчалася ў сферу глыбокага маргінэзу іх фонавай семантыкі, і яны ўвайшлі і ў састаў адзінак парэміялагічнага фонду беларускай мовы. Параўн.: *Забілі зайца не забілі, а гук (шуму) многа нарабілі* (гл. ШКРАБА, ШКРАБА 1987: 84–85, параўн. ЛЕПЕШАЎ, ЯКАЛЦЭВІЧ 1996: 80) ⇐ *Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (“Новая зямля”); *Жывуць на свеце з вуды, але не ўсе і не заўсюды* або *Хоць хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (гл. ШКРАБА, ШКРАБА 1987: 82, 245) ⇐ *Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (“Новая зямля”).

Сярод афарыстычных адзінак у мове Я.Коласа ў асобную групу можна вылучыць і н д ы в і д у а л ь н а - а ў т а р с к і я п е р а ф р а з а в а н н і як агульнамоўных, так і непрэцэдэнтных афарызмаў. Усе структурна і/або змястоўна матываваныя афарыстычныя новатворы ў залежнасці ад сваёй змястоўнай адпаведнасці зыходным тэкстам могуць быць падзеленыя на два тыпы.

Да першага тыпу належаць індывідуальна-аўтарскія перафразаванні агульнамоўных ці непрэцэдэнтных афарыстычных адзінак, не сінаніміч-

ныя апошнім. Параўн.: *А прырода! Колькі вялікага здавальнення дае нам яна! Бо прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэту кнігу, умець аглядаць яе мнагалучныя напісы – хіба ж гэта не ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё не-сумерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігі.* (“На ростанях”) ⇐ рус. *Природа – это самая лучшая из книг, написанная на особом языке. Этот язык надо изучать.* (Н.Г.Гарин-Михайловский). *Лысы чорт бег з балота: Надаела адзінота. І хіцёр, а змыліўся, Ажсаніўся – і ўтаніўся. А не будзь, чорце, слабы І не рэмсіся да бабы: Баба доўгі волас мае, Каго хочаш ашукае – І Язэпа, і Міхала, А мяне не ашукала! Хіба толькі розум страчу, То й я тое ліха ўбачу.* (“Новая зямля”) ⇐ *У бабы валасы доўгія (волас доўгі), а розум кароткі (памяць кароткая) (прымаўка).* Мужчыны ўсе тут загудзелі, Ды дружна так яны населі, Што Ганна тройчы прыгубіла І чарку усю перакуліла. – Ну, во гэтак, малайчына, Хай будзе ж добрая часіна! – Ой, буду п’яна – ашаломіць. – *Касцей гарэлка не паломіць!* – Крычыць Базыль. (“Новая зямля”) ⇐ *Пара касцей не ломіць прымаўка*) і да т.п.

Дарэчы, уласна аўтарскіх афарыстычных інавацый, якія пабудаваны па мадэлях народных выслоўяў, настолькі шмат сустракаецца ў мове пісьменніка, што гэта дало “падставы” некаторым даследчыкам кваліфікаваць асобныя выразы як адзінкі парэміялагічнага фонду беларускай мовы нават па іх паходжанні. Напрыклад, у слоўніку беларускіх прыказак і прымавак І.Шкрабы і Р.Шкрабы “*Крынічнае слова*” (1987) згаданы ўжо крылаты выраз *Забілі зайца, не забілі, а гуку (шуму) многа нарабілі* кваліфікуецца як прыказка фальклорнага паходжання, а аўтарскі кантэкст яе ўжывання – адпаведны ўрывак з паэмы “Новая зямля” – падаецца ў якасці ілюстрацыйнай цытаты (!) (гл. ШКРАБА, ШКРАБА 1987: 84–85, параўн. ЛЕПЕШАЎ, ЯКАЛІЦЭВІЧ 1996: 80, ІВАНОВА, ІВАНОЎ 1997: 69–70).

Другі тып індывідуальна-аўтарскіх перафразаванняў агульнамоўных ці неспрэчэнтных афарызмаў складаюць адзінкі, сінанімічныя зыходным. Перафразаванні такога кшталту звычайна дэтэрмінаваныя памкненнем аўтара альбо “ўдакладніць” форму выражэння адпаведнай абагульненай думкі, альбо адлюстравачь яе праз іншыя вобразы, іншыя рэаліі, што здаюцца больш выразнымі. Параўн.: *Адно, брат, тут: старацца трэба Прыбаць сваю скарынку хлеба, Бо людзі кажучь: “Хлеб служачы Не надта добры хлеб, – сабачы!”* (“Новая зямля”) ⇐ *Батрачы (служачы) хлеб – сабачы (прымаўка).* Эх, мілы мой ты! За панамі Няма прадыху. *Хто з грашамі І мажа збоку, – той і едзе, Так вось і робіцца, суседзе.* (“Новая зямля”) ⇐ *Хто мажа, той і едзе (прыказка).* За што плаціць? Пустая справа... Але ж ізноў – зірнуць цікава, Як там з гары ўсё выглядае. І дзядзька

стоража пытае: – А колькі той білет каштуе?... Ніяк у Вільні не шанцуе! – Ёсяго шэсць грошаў. Заплацеце, тады сабе, здаровы, йдзеце. – **Дзе наша, брат, ні прападала: Каб наша ліха не даждала!** – Гаворыць дзядзька наш разважна, Ё кішэню лезучы адважна. (“Новая зямля”) ⇐ Дзе наша не прападала (прыказка). Лабановіч абвёў поглядам наваколле і ціха сказаў: – **Кожнай агародзіне свой час.** Свой час ягадзе і свой час баравіку... (“На ростанях”) або Яшчэ пра страхі вялі мову І іх тлумачылі аснову, І іх істоту разбіралі, І трохі з Яські жартавалі. Ёсяго было тут вечарамі, Калі разыйдуцца часамі! **На ўсё была свая прычына І адпаведная часіна.** (“Новая зямля”) ⇐ Усяму свой час, і час усякай рэчы пад небам (Эклезіяст, 3, 1–5). І не чужым, а сваім вокам Агледзіць трэба ненарокам, Як мае быць, Заблонне тое; А можа выйдзе што-якое. Рабіць тут трэба – адно слова, Не то што – цуп-луп! – і гатова, Бо гэта справа – не пустая; **Людскі ж язык касцей не мае.** “Новая зямля” (IV. На першай гаспадарцы) ⇐ Язык без касцей (прыказка). Яшчэ б гадочак пажыць ціха, Але найгоршае тут ліха – Збірай зноў цапстрыкі, трасіся На каранях з дабром, з сям’ёю, У самую бездараж вясною. – Дзе наша, брат, не прападае! – Міхал гаворку зачынае: – **Ці ж толькі свету, што ў аконцы?** Або так міла тут бясконца? І там мы будзем жыць таксама; Няма ўжо горшай, як тут яма. (“Новая зямля”). ⇐ Не толькі тое сонца, што свеціць у аконца (прыказка). І ў час вялікі разбурэння Не сцерпіць нават і каменне Тваіх палёў, глухіх абшараў, Дзе след вайны агнём пажараў Пранёсся дзіка і няшчадна, Каб не заплакаць з таго здзеку. **Што чалавек – звер чалавеку** – Так злосна чыніць, неўспагада!... (“Новая зямля”) ⇐ Чалавек чалавеку воўк < Homo homini lupus est (Plautus, “Asinaria”, 2, 4, 88) і да т.п.

Заўважым, што ад індыўідуальна-аўтарскіх перафразаванняў агульнамоўных і непрэцэдэнтных афарызмаў, сінанімічных зыходным тэкстам, трэба адрозніваць выпадкі ўжывання афарыстычных адзінак рознага паходжання ў сваіх парадыгматычных формах – канкрэтных рэалізацыях афарызма ў маўленні, што ў сваёй сукупнасці маніфестуюць яго як моўную адзінку, аналагічна парадыгме слова ці фразеалагізма. У адрозненне ад апошніх парадыгматычныя мадыфікацыі афарызма могуць лакалізавацца і па-за межамі фразы, а таму і адбывацца не толькі на павярхоўным, але і на глыбінным узроўні сказа.

Пры глыбінных парадыгматычных мадыфікацыях афарыстычных адзінак лексіка-граматычныя і/або сінтаксічныя змяненні дэтэрмінаваныя мадальнымі. Параўн. наступны прыклад, дзе спалучаюцца змяненне формы дзеяслоўнага выказніка і субстытуцыя дзейніка, абумоўленыя канкрэтызацыяй суб’екта і прэдыката выказвання, і ускладненая пераводам дзейніка ў форму зваротка: *І калі пахла дзе даносам, Тады, крутнуўшы толькі*

носам, Казалі згодна, ў адно слова: “Ну, гэта штучка Арцюшкова!” А вось і ён. Ідзе фарсіста, Глядзіць звысоку, ганарыста, Але зірнуць людзям у вочы Ён штось не надта ўжо ахвочы, А параўняўшыся з “Памдзеем”, Ён толькі лыпнуў ліхадзеям У бок аб’ездчыка старога, Але не вымавіў нічога. “Памдзей” штурхець пад бок Міхала: “Счуў, бестыя, чыё з’еў сала”, На Арцюшка “Памдзей” ківае, А сам нявесела ўздыхае. (“Новая зямля”) ⇐ Чуе кошка, чыё сала з’ела (прыказка). Або прыклад канкрэтызацыі суб’екта афарыстычнага выказвання: [Песня Яські:] “Я хачу паскакаць, Ўсіх на балі пасклікаць. Разгарніся ж, душа! Сцеражыся Тамаша! **Бо тады толькі пан, Калі добра я п’ян**; Тады весел і рад, І сам чорт мне не брат!...”. (“Новая зямля”) ⇐ Тады толькі пан, калі добра п’ян (прымаўка) і да т.п.

Мадыфікацыі на павярхоўным узроўні прадстаўлення фразы дэтэрмінаваны ў большасці выпадкаў адметнай рытміка-інтанацыйнай і/або логіка-сінтаксічнай структурай маўлення ў пэўным кантэксце. Параўн. прыклады парцэляцыі, інверсіі, субстытуцыі сінанімічных лексіка-граматычных форм (а таксама і кантамінацыі названых парадыгматычных пераўтварэнняў): – Не пазірае табе ў вочы, Глядзіць, бы воўк той, заўжды скрыва І заўжды злосны ён на дзіва, І заўжды лаяцца ахвочы... Ды чорт яго бяры Міхале! Што зробіш гэтакі завале? <...> – Адно, брат, тут: старацца трэба Прыдбаць сваю скарынку хлеба, Бо людзі кажучь: “Хлеб служачы Не надта добры хлеб, – сабачы!” І не сабака страшан воўку, Калі прыйшлося сказаць к слоўку, Мой пане-браце, мой Марцяга, А непрыемна яго звяга! (“Новая зямля”) ⇐ Не сабака страшны воўку, а яго звяга (прыказка). Апроч панюў, у гэтай залі І мужыкі ў кутках стаялі, І людзі простага больш звання Таўкліся ў банку ўжо ад рання. Між імі гоман ціха вісне, Туды і дзядзька Антось цісне. Прыйшоў, суседзяў змерыў вокам І да сцяны прытэрс бокам. – Сядай, мой мілы, мой харошы, Бо за “**пастой не плацяць грошы**”, – Сказаў сярмяжнік дабрадушна, На лаўку дзядзька сеў паслушна. (“Новая зямля”) ⇐ За пастой грошы не плацяць (прымаўка). **Куця**. Марозна. Хмуравата. Сняжок падкідае заўзята; Снег на куццю – грыбы на лета, Такая матчына прымета, А **сцежкі чорны – ягад многа**; Ну, і за гэта хвала богу. (“Новая зямля”) ⇐ Сцежкі на куццю чорныя – будзе многа ягад (народная прыкмета). **Самы лепшы доктар – час**. (“Дзённікі”) ⇐ Час – найлепшы лекар < лац. *Tempus dolorem lenit* (< *Augustinus Sanctus* < *Menandros*) і да т.п.

Трэба заўважыць, што непрэцэдэнтныя афарызмы (у тым ліку і ўласна аўтарскія новатворы) ізаморфныя па структуры і спосабах функцыянавання узуальным і таксама “маюць парадыгмы”, з той толькі розніцай, што калі само функцыянаванне афарызмаў як моўных адзінак абу-

моўлена перш за ўсё наяўнасцю нейкай агульнай для кожнага з іх рэальна існуючай сістэмы парадыгматычных форм, то для не агульнамоўных афарызмаў тая ці іншая іх функцыянальна актуалізаваная трансформа (калі абстрагавання ад яе кантэкстуальнага паходжання) з'яўляецца адной з магчымых (а для аўтарскіх новатвораў – і адзіна магчымай) формай існавання (гэсп. рэалізацыі) дадзенага афарызма ў маўленні ўвогуле (дарэчы, аказіянальная афарызмы ў мове мастацкай літаратуры ўжываюцца пераважна менавіта ў сваіх парадыгматычных формах, параўн. ИВАНОВ 1993б, 1994, 1999). Параўн.: “*Няўжо памру і стану трупам, Згнію ў зямлі нікчэмным трупам На цэле гэтае зямлі?*” *І цені страшныя ляглі Яму на душу і на сэрца, І ён так ясна, бы ў лютэрыцы, Убачыў смерці ўсе пячаці І ўсе адзначныя пастаці. Міхал пачуў, што ён – пылінка, А век людскі – адна хвілінка.* (“Новая зямля”) ⇐ Чалавек – пылінка, а век людскі – адна хвілінка (канкрэтызацыя суб’екта выказвання). *Міхал глядзіць на блеск газніцы. <...> Агоньчык дрыгае і скача... Бы штось чуваць, нібы хто плача, Ці то званочак пад дугою Звініць бясконцаю тугою? Там вочы нейчыя мірнулі... І мыслі раптам скаканулі У багны часаў і прастораў, Бо ім няма граніц, запораў.* (“Новая зямля”) ⇐ Мыслям няма граніц, запораў (пранамінальная субстытуцыя). *Чаго ж у жыцці не хапае? Дзе гэта сіла, дзе моц тая, Што перашкод сабе не мае І ставіць зразу ўсіх на ногі, Вядзе на вольныя дарогі І свет прасторны адчыняе? – Дзве рэчы трэба мець, каханы! Адна рэч – розум выхаваны: Умець прадгледзець, прылаўчыцца На цвёрдым грунце закрэпіцца. Другая рэч: Антось харошы, Таксама трэба мець і грошы, – Міхал прамовіў ціхім басам.* (“Новая зямля”) ⇐ У жыцці дзве рэчы трэба мець, каханы, адна рэч – розум выхаваны, другая – грошы (парцэляцыя). *Міхал ступіў на двор кватэры З душою, зерызенай без меры, Але, спаткаўшы саслужачых, спакойных больш і менш гарачых, Міхал мяняе выраз твару І гоніць проч задуму-хмару, Ідзе, вітаецца, смяецца, Бы смутку век не знаў, здаецца, Бо людзі схільны строіць кпіны З тваіх нягод без дай прычыны.* (“Новая зямля”) ⇐ Людзі схільны строіць кпіны з чужых нягод без дай прычыны (страта сінтаксічнай аўтаномнасці). *Агледзіць трэба ненарокам, Як мае быць, Заблонне тое; А можа выйдзе што-якое. Рабіць тут трэба – адно слова, Не то што – цуп-луп! – і гатова, Бо гэта справа – не пустая; Людскі ж язык касцей не мае. Я так бы раіў: выбраць час І аглядзець усё зараз, А там сама пакажа справа, Ці варта шуму ўся аблава, Бо мо ваўкі ўсё пасхадзілі.* (“Новая зямля”) ⇐ Сама пакажа справа, ці варта шуму ўся аблава (канкрэтызацыя дзеяння). *Што нам з таго, што гінуць знічкі? І клопат будзе невялічкі, Калі прычын іх знаць не будзем: Якая з іх карысць тут людзям? – Бярэ сам бацька перша слова: – І з’ява гэтая – не нова: Яны штоночку вынікаюць, Але без следу*

прападаюць. *То – тайнасць божна, яго воля. Чаго мы, людзі, мо ніколі І не дазнаемся, як трэба, Бо то – вялікая вучэба.* (“Новая зямля”) ← *Тайнасць божну, яго волю, мы, людзі, мо ніколі і не дазнаемся, як трэба, бо то – вялікая вучэба* (змяненне сінтаксічнай парадыгмы сказа) і да т.п.

Усе не ўласна аўтарскія афарыстычныя адзінкі (акрамя разавых цытат і індывідуальна-аўтарскіх перафразаванняў, не сінанімічных зыходным афарызмам), у сваю чаргу, дыферэнцыруюцца ў мове твораў Я.Коласа па сваёй генетычнай прыналежнасці. Сярод моўных афарызмаў і сінанімічных ім індывідуальна-аўтарскіх перафразаванняў паводле іх паходжання можна вылучыць наступныя групы адзінак.

1) Спрадвечна беларускія афарыстычныя адзінкі, параўн.: (а) прыказкі і прымаўкі *Багатаму чорт дзяцей калыша* (“Новая зямля”), *Не цяпер, дык у чацвер* (“На ростанях”), *Цацанкі-абяцанкі, а дурному радасць* (“На ростанях”) і г.д.; (б) крылатыя выразы *Каб сонца засланіць – вушэй асліных мала* (К.Крапіва) (“Да трыццацігоддзя Кастрычніка”) і да т.п.

2) Агульныя для ўсходнеславянскіх моў афарыстычныя адзінкі, параўн.: (а) прыказкі і прымаўкі бел. *Вольнаму воля* (“На ростанях”) і рус. *Вольному воля*, бел. *Наняўся, як прадаўся* (“Новая зямля”) і рус. *Нанялся, как продался* і да т.п.; (б) крылатыя выразы *Цямна вада ва облацэх* (“Забастоўшчыкі”) і рус. *Темна вода во облацех* (Псал., 17, 12) і да т.п.

3) Агульныя для беларускай і заходнеславянскіх моў афарыстычныя адзінкі, параўн.: *На языку мядок, а на сэрцы лядок* (“Андрэй-выбаршчык”) і польск. *Na ustach miód, a w serżu lód* (прыказка), чэшск. *V ustech med, a w srdci jed* (прыказка) і да т.п.

4) Моўныя афарызмы інтэрнацыянальнага ўжывання (у большасці еўрапейскіх моў) пераважна антычнага паходжання (у тым ліку і з Святога Пісання), параўн.: *Калі бог захоча накіраць каго, то першым чынам адбярэ ад яго розум* (“На ростанях”) і рус. *Кого Бог захочет наказать, того лишит разума*, англ. *Whom God would ruin, he first deprives of reason*, ням. *Wenn strafen will die Gotteshand, so nimmt sie einem den Verstand*, фр. *Quand Dieu quelqu'un veut châtier, de bon sens le fait varier*, ісп. *Da Dios alas a la hormiga, para se pierda más aina*, польск. *Kogo Bóg chce skarać, rozum mu odbiera* < лац. *Quos deus perdere vult, dementat prius* (познелацінская прымаўка); *Усё цячэ і ўсё змяняецца* (“На ростанях”) і рус. *Все течет и/или все изменяется* (движется), англ. *All things are in a flux*, нем. *Alles fließt*, польск. *Wszystko płynie* і г.д. < гр. *Πάντα ρεῖ* (Ἡράκλειτος) і да т.п.

5) Запазычанні і калькі з іншых моў, параўн.: з польск. *Цо кому до тэго, жэ мам коня худэго* (“У пушчах Палесся”) < *Co komu do tego, że tam konia chudego* (прыказка); з рус. *Таічыць і не пушчаць* (“На ростанях”) < “*Таичить*” і “*не пуцать*” (Г.И.Успенский, “Будка”); з лац. *Так*

добра йсці (“Паслушная жонка”), Гаршчок агорнуты пашанай, Хоць ён фаміліі глінянай (“Новая зямля”), Гатовай праўды захацелася? Не, брат, праўду здабываць трэба з боем (“На ростанях”), Гора не сціхне ад слоў (“Старыя песні”), Гром для вёскі сына – лепша музыка на свеце... (“Веснавыя хмаркі”), Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш (“На ростанях”), Дружнасць – першы крок свабоды, Згода – сіла грамады (“Песні вясны”), Думка ходзіць, дзе захоча (“Сымон-музыка”), За шкурку плоціць тхор галоўкай (“Новая зямля”), Забілі зайца, не забілі, Але ж, брат, гуку нарабілі (“Новая зямля”), І дзе на свеце ёсць такая, Як Нёман рэчачка другая? (“Новая зямля”), І зямля свой твар мяняе (“Сымон-музыка”), Крыкі спрэчкі не развяжуць (“Паслушная жонка”), Куды не трапляць беларусы? (“Новая зямля”), Мой родны кут, як ты мне мілы!... (“Новая зямля”), На зло ліхім прыгодам Крыніцы свежыя цякуць (“Новая зямля”), Назад не прыйдзе хваля тая, Што з быстрой рэчкай уплывае (“Новая зямля”), Песня дар – агонь душы і сэрца жар (“Сымон-музыка”), Прасторы жыцця – у шырокіх размаху грамадскай работы (“На прасторах жыцця”), Сабраць з дарог каменні тыя, Што губяць сілы маладыя (“Новая зямля”), Сама накажа справа, Ці варта шуму ўся аблава (“Новая зямля”), Стагналі людзі – то нічога, Клялі – і гэта не бяда, Калі ж смяецца грамада, То смех такі гаворыць многа (“Рыбакова хата”), Толькі ліха сну не мае (“Рыбакова хата”), Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, Але не ўсе і не заўсюды (“Новая зямля”), Хто ж дужэй ад грамады? (“Песні вясны”), Як паглядаш – божжа мілы! Што з людзьмі робіць чын! (“Кірыла”) (гл. ЯНКОЎСКИ 1960: 13, 14, 16–17, 18, 20, 29, 32, 33, 39, 40, 45, 49, 49–50, 64, 72, 77, 78, 90, 93, 98, 103, 105, 113). Акрамя таго, у лінгвакраіназнаўчым “Слоўніку беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў” (1997) С.Ф.Івановай і Я.Я.Іванова падасцца 6 афарызмаў Я.Коласа, што з’яўляюцца крылатымі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (гл. ІВАНОВА, ІВАНОЎ 1997: 36–38, 69–70, 92–94, 96, 141–142).

Пэўная колькасць афарыстычных прыказак і прымавак, якія ўжываюцца ў мове твораў Я.Коласа, акрамя апошняй працы, адлюстравана ў двух тлумачальных парэміялагічных слоўніках беларускай мовы: “Крынічнае слова: Беларускія прыказкі і прымаўкі” (1987) І.Р.Шкраба і Р.В.Шкраба, “Слоўнік беларускіх прыказак” (1996) І.Я.Лепешава і М.А.Якалцэвіч. Але гэта тычыцца, найперш, тых парэмій, што шырока распаўсюджаны ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Большасць жа малаўжывальных (у тым ліку і ўстарэлых), а таксама дыялектных прыказак і прымавак засталася па-за межамі лексікаграфічнай апрацоўкі, хаця некаторыя з іх, зразумела, можна сустрэць у тых ці іншых зборніках фальклорных парэмій ці дыялектных слоўніках (у тым ліку і прошлага стагоддзя).

Натуральна, усё гэта не дазваляе стварыць нават прыблізнае ўяўленне пра афарыстычнае багацце мовы твораў Я. Коласа, і не толькі таму, што яно параскідана па шматлікіх парэміялагічных даведніках пераважна без спасылак на ўжыванне той ці іншай адзінкі ў коласаўскай мове (за выключэннем невялікай колькасці слоўнікаў, дзе змяшчаюцца ілюстрацыйныя цытаты), а перш за ўсё з прычыны адсутнасці спецыяльнага апісання афарыстыкі мовы твораў Я. Коласа, у тым ліку і лексікаграфічнага характару.

Лексікаграфічнае апісанне мовы Я. Коласа, як вядома, было распачата выданнем “Анамастычнага слоўніка твораў Якуба Коласа” (1990) і “Фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Якуба Коласа” (1993). Цалкам відавочна і актуальнасць таго, што ў лексікаграфічным апісанні мовы пісьменніка акрамя лексікі і фразеалогіі мусіць быць адлюстраваны і афарыстычны састаў мастацкага ідыястылю (параўн. на матэрыяле мовы рускай мастацкай літаратуры АХМАТОВА, НЕМЕР 1971, а таксама ИВАНОВ 1992, 1993a). Вельмі сімптаматычным у гэтай сувязі бачыцца тое, што з усяго корпуса выказаў Я. Коласа (57 адзінак), змешчаных у зборніку “Крылатыя словы і афарызмы” (1960) Ф. М. Янкоўскага, колькасца пераважаюць менавіта афарыстычныя (33 адзінкі, як ужо згадвалася).

Слоўнік афарызмаў (альбо афарыстычны слоўнік) мовы твораў Якуба Коласа задуманы як першы ў беларускай (і наогул у славянскай) лексікаграфіі даведнік, дзе былі б змешчаны ўсе афарызмы, ужытыя аўтарам у яго творах. Акрамя таго, гэты даведнік будзе таксама першым ў беларускім мовазнаўстве вопытам уласна лінгвістычнага слоўніка афарызмаў мовы мастацкай літаратуры. Кожны з афарызмаў атрымае ў слоўніку генетычную, камунікатыўна-мадальную, семантычную, лексіка-граматычную, функцыянальна-камунікатыўную і колькасную характарыстыкі. Задача слоўніка – вычарпальна апісаць умовы ўжывання афарызмаў у мове твораў Якуба Коласа, выявіць асноўныя генетычныя тыпы афарызмаў, крыніцы іх паходжання, магчымыя перафразаваныя формы афарызмаў. У яе ўваходзяць вырашэнне праблем як практычнага характару (правільнай атрыбуцыі паходжання таго ці іншага афарызма, вызначэння яго пачатковай формы ў тых выпадках, калі афарызм падпадае ў кантэксце пэўным структурным трансфармацыям – змяняецца яго граматычная будова і/або лексічны састаў, і інш.), так і тэарэтычнага – праблемы вылучэння афарызма з кантэксту літаратурнага твора, вызначэння асноўных мадэляў утварэння афарызмаў і найважнейшых спосабаў іх структурных відазмяненняў у кантэксце. Акрамя гэтага ўкладанне такога кшталту слоўніка патрабуе вырашэння праблемы распрацоўкі саміх прынцыпаў лексікаграфічнага апісання афарызмаў на ўзроўні ідыястылю. У залежнасці ад таго, наколькі дакладна будуць вырашаны гэтыя праблемы, настолькі правільна будзе

праведзена апісанне формы і значэння афарызма ў слоўніку, настолькі ён увагуле будзе рэпрэзентатыўным у адлюстраванні асаблівасцей афарыстычнага саставу мовы твораў Якуба Коласа.

Слоўнікавы артыкул пры лексікаграфічным апісанні афарыстыкі мовы твораў Я.Коласа павінен, на нашу думку, быць максімальна рэпрэзентатыўным і складацца з наступных элементаў: 1) загаловачная адзінка; 2) памета аб паходжанні загаловачнай адзінкі; 3) звесткі этымалагічнага характару (для тых афарызмаў, што з'яўляюцца перафразаваннямі або ўтвораны па ўзору іншых, а таксама для скарачаных варыянтаў агульнамоўных афарызмаў); 4) функцыянальна-камунікатыўная характарыстыка загаловачнай адзінкі (для агульнамоўных афарызмаў і сінанімічных ім індыўдуальна-аўтарскіх перафразаванняў); 5) гісторыка-часавая характарыстыка загаловачнай адзінкі (для агульнамоўных афарызмаў і сінанімічных ім індыўдуальна-аўтарскіх перафразаванняў); 6) функцыянальна-стылістычная характарыстыка загаловачнай адзінкі (для агульнамоўных афарызмаў і сінанімічных ім індыўдуальна-аўтарскіх перафразаванняў); 7) экспрэсіўна-стылістычная характарыстыка загаловачнай адзінкі (для агульнамоўных афарызмаў і сінанімічных ім індыўдуальна-аўтарскіх перафразаванняў); 8) тлумачэнне значэння або сэнсу загаловачнай адзінкі (для афарызмаў з пераасэнсаванай матывіроўкай агульнага значэння); 9) сітуацыйная характарыстыка ўжывання загаловачнай адзінкі (для агульнамоўных афарызмаў і сінанімічных ім індыўдуальна-аўтарскіх перафразаванняў); 10) камунікатыўна-мадальная характарыстыка ўжывання загаловачнай адзінкі ў тэксте твора; 11) памета аб ужыванні загаловачнай адзінкі ў адной з сваіх парадыгматычных форм і/або мадыфікацый на павярхоўным узроўні прадстаўлення фразы ў пэўным кантэксце; 12) ілюстрацыйная цытата ўжывання загаловачнай адзінкі ў мове твораў пісьменніка; 13) колькасная характарыстыка ўжывання загаловачнай адзінкі ў мове твораў пісьменніка; 14) звесткі аб сферы ўжывання загаловачнай адзінкі па-за тэкстам паэмы (для індыўдуальна-аўтарскіх афарызмаў); 15) звесткі аб іншых даведачных выданнях, дзе згадваецца загаловачная адзінка, з адзначэннем яе варыянтных і факультатыўных форм (для агульнамоўных афарызмаў і сінанімічных ім індыўдуальна-аўтарскіх перафразаванняў); 16) сінанімічныя загаловачнай адзінцы афарызмы з ліку тых, што сустракаюцца ў мове твораў пісьменніка (калі ёсць); 17) антанімічныя загаловачнай адзінцы афарызмы з ліку тых, што сустракаюцца ў мове твораў пісьменніка (калі ёсць); 18) афарызмы, блізкія загаловачнай адзінцы па прадметна-тэматычнай суаднесенасці і/або спосабу адлюстравання заканамернасцей рэчаіснасці, з ліку тых, што сустракаюцца ў мове твораў пісьменніка (калі ёсць).

Паколькі слоўнік такога кшталту прапануецца ўпершыню ў беларускай (і, дарэчы, увогуле ў славянскай) лексікаграфіі (параўн. ІВАНОЎ 1993), кожны з названых элементаў слоўнікавага артыкула патрабуе яшчэ свайго падрабязнага абгрунтавання, але ўжо ў асобнай працы.

Літаратура

Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа / Пад рэд. М.В.Бірылы. Мінск, 1990.

Анічэнка У.В., Малюк А.К. Народныя прыкметы. Мінск, 1992.

Ахматова Р.М., Немец В.И. Горьковские афоризмы-определения и их место в словаре писателя // Тезисы IV симпозиума составителей словаря Максима Горького (21–27 мая 1971 г.). Рига, 1971. С. 7–8.

Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова: (Литературные цитаты. Образные выражения) [1955]. 4-е изд., доп. Москва, 1987.

Вечна новыя старыя ісціны / Склад. У.У.Цейкін. Мінск, 1993.

Витражи мудрости: (Афоризмы, крылатые слова, изречения) [1987] / Сост. М.В.Король. 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1991.

Жемчужины мысли [1987] / Сост. А.А.Жадан. 3-е изд., перераб. и доп. Минск, 1991.

Иванов Е.Е. Афоризмы как материал для словаря одного произведения // Язык поэмы Н.А.Некрасова “Кому на Руси жить хорошо”: Тезисы выступлений на Международной научной конференции (2–3 декабря 1992 г.). Ярославль, 1992. С. 10–12.

Иванов Е.Е.^(а) Афористика в поэме Н.А.Некрасова “Кому на Руси жить хорошо”: (Материалы для составления словаря языка писателя) // Единицы восточнославянских языков: (Структура, семантика, функция). Тула, 1993. С. 119–143.

Иванов Е.Е.^(б) Об одном способе афоризации художественной речи // Язык русских писателей XIX–XX веков. Тула, 1993. С. 174–193.

Иванов Е.Е. Структурная парадигма афоризма как единицы языка vs. речи // Вопросы романо-германской филологии: (Прагматика и семантика). Пятигорск, 1994. С. 83–89.

Иванов Е.Е. Парцелляция афоризма // Материалы Республиканской научной конференции “Пушкин и национальные литературы: (К 200-летию со дня рождения)” (5–6 мая 1999 г.). Могилев, 1999. С. 79–84.

Іванова С.[Ф.], Іваноў Я.[Я.] Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: (Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік). Мінск, 1997.

Іваноў Я.Я. Афарыстыка паэмы Я.Коласа “Новая зямля”: (Да складання афарыстычнага слоўніка мовы пісьменніка) // Каласавіны: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю выхаду ў свет паэмы Я.Коласа “Новая зямля” (3 лістапада 1993 г.). Мінск, 1993. С. 74–77.

Лепешаў І.Я., Якаўцэвіч М.А. Слоўнік беларускіх прыказак: Даведнік. Мінск, 1996.

Міхневіч А.Я. Афарызмы // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я.Міхневіча. Мінск, 1994. С. 60–61.

Рапановіч Я.И. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі [1958]. 2-е выд., перапр. і дап. Мінск, 1974.

Симфония разума: (Афоризмы и изречения отечественных и зарубежных авторов) / Сост. В.Воронцов. Москва, 1976.

Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я.Коласа: Звыш 6000 слоўнікавых артыкулаў / Пад рэд. А.С.Аксамітава. Мінск, 1993.

Шкраба І.[Р.], Шкраба Р.[В.] Крынічнае слова: (Беларускія прыказкі і прымаўкі). Мінск, 1987.

Янкоўскі Ф.[М.] Крылатыя словы і афарызмы: (З беларускіх літаратурных крыніц). Мінск, 1960.

SUMMARY

Yauhen IVANOU: Aphorisms in the works by Yakub Kolas (on the problem of the lexicographic description)

The article analyses the origin, structural, semantic and functional features of individual aphorisms, proverbs and Winged Words in the works by Yakub Kolas. The author defines the technique of the lexicographic description of aphorisms.

РЕЗЮМЕ

Евгений ИВАНОВ: Афоризмы в произведениях Якуба Коласа (к проблеме лексикографического описания)

Рассматриваются происхождение, структурные, семантические и функциональные особенности индивидуально-авторских афоризмов, пословиц и крылатых выражений в произведениях Якуба Коласа. Определена методика лексикографического описания афористики языка писателя.